

گونه‌شناسی متنی و شکلی مهرهای نسخ دست‌نویس کتابخانه چستربیتی

مهدی مسائلی ^۱id *

^۱ دانشجوی دکتری فلسفه هنر، واحد علوم و تحقیقات تهران، دانشگاه آزاد اسلامی، تهران، ایران. masaeli.masaeli@gmail.com

چکیده

کتابخانه چستربیتی واقع در شهر دوبلین ایرلند شمالی یکی از غنی‌ترین مجموعه‌های نسخ دست‌نویس اسلامی را در خود جای داده است. عمده آثار موجود در این مجموعه، در بجهوحه جنگ جهانی و سال‌های تشمت در کشورهای اسلامی و فروپاشی عثمانی خریداری شده است. برهه‌ای از زمان که نفیس‌ترین آثار فرهنگی شرقی به بهایی اندک فروخته می‌شد و به آسانی به‌دست غربی‌ها می‌رسید. متصدیان کتابخانه، باتوجه‌به غنای گنجینه تحت اختیارشان برآن شدند تصاویر مهرها را برای استفاده پژوهشگران و خوانش متن آن‌ها، به‌صورت آنلین، در اختیار عموم بگذارند. از این‌رو، تعداد نزدیک به ۸۰۰ نمایه از مهرها را به همراه منبع و مشخصات آن‌ها در سایت کتابخانه ارائه کرده‌اند. نظر به اهمیت موضوع، کلیه مهرها از سایت کتابخانه استخراج و تعداد ۷۷۳ عدد از آن‌ها برای پژوهش حاضر برگزیده شدند. پس از بررسی اولیه (شامل حذف موارد تکراری، خوانش متن و اصالت)، اطلاعات لازم بر مبنای مطالعات کتابخانه‌ای - اسنادی و اینترنتی جمع‌آوری و آمار و نمودارهای مربوطه استخراج و ترسیم شد. سپس اطلاعات به‌دست آمده، به روش توصیفی و تحلیلی، مورد بررسی قرار گرفت. برای استخراج آمار و نمودارها، جامعه آماری پژوهش، در پنج گروه اصلی شامل: تعداد کلمات، زبان، زمینه، شکل و محتوا تقسیم شد. نتایج حاصل از این پژوهش، ویژگی‌های مختلفی از مهرها را نشان می‌دهد که بارزترین آن‌ها را می‌توان به این صورت بازگویی کرد: بیشترین اشکال، دایره و بیضی و مهم‌ترین زبان‌ها، عربی و فارسی و از نظر متنی، اغلب آن‌ها دارای نام و نشان اشخاص و بیان اعتقادات دینی آن‌هاست.

اهداف پژوهش:

۱. بررسی مهرهای نسخ دست‌نویس کتابخانه چستربیتی از نظر شکل و عناصر بصری.
۲. بررسی مهرهای نسخ دست‌نویس کتابخانه چستربیتی از نظر محتوا و کارکرد.

سؤالات پژوهش:

۱. مهرهای استخراج‌شده از دست‌نویس‌های کتابخانه چستربیتی دارای چه کارکردی بوده‌اند؟
۲. مهرهای استخراج‌شده از دست‌نویس‌های کتابخانه چستربیتی از لحاظ بصری دارای چه ویژگی‌هایی هستند؟

اطلاعات مقاله

مقاله پژوهشی

شماره ۴۸

دوره ۱۹

صفحه ۶۳۶ الی ۶۵۱

تاریخ ارسال مقاله: ۱۳۹۹/۰۸/۱۳

تاریخ داوری: ۱۳۹۹/۱۰/۰۲

تاریخ صدور پذیرش: ۱۳۹۹/۱۲/۰۶

تاریخ انتشار: ۱۴۰۱/۱۲/۰۱

کلمات کلیدی

گونه‌شناسی متنی و شکلی، مهر، نسخ دست‌نویس، کتابخانه چستربیتی.

ارجاع به این مقاله

مسائلی، مهدی. (۱۴۰۱). گونه‌شناسی متنی و شکلی مهرهای نسخ دست‌نویس کتابخانه چستربیتی. مطالعات هنر اسلامی، ۱۹(۴۸)، ۶۳۶-۶۵۱.

[dori.net/dor/20.1001.1.1735708.1401.19.48.100](https://doi.org/10.22034/IAS.1735708.1401.19.48.100)

dx.doi.org/10.22034/IAS.1735708.1401.19.48.100

مقدمه

در ادوار اسلامی، مهر جایگاه ویژه‌ای در لوازم زندگی افراد داشته است. مهرها به‌منظور تأیید، تعهد یا چیزی شبیه شناسنامه و کارت شناسایی به مفهوم امروزی استفاده می‌شده است و هیچ متنی بدون مهر سندیت و اعتبار لازم را نداشته است. گل‌چین معانی (۱۳۵۷) در مقاله "مهر و نقش مهر" می‌نویسد طومارها، فرمان‌ها، قبالة‌ها، وقف‌نامه‌ها، عقدنامه‌ها و سایر مخطوطاتی که از روزگاران گذشته به‌دست ما رسیده است هر یک به مهرهای گوناگونی از شخصیت‌های مختلف ممهور است. برای بررسی دقیق مهرها متأسفانه دسترسی به بسیاری غیرممکن است؛ چراکه بعد از فوت اشخاص به‌ویژه پادشاهان و علما و افراد دارای نفوذ جامعه، مهر این افراد به‌دلیل ظن سواستفاده به کلی نابود می‌شده است. برای مطالعه این مهرها به ناچار باید دست‌نوشته‌های افراد را بررسی کرد.

کتابخانه چستربیتی یکی از کتابخانه‌های بزرگ اروپایی است که گنجینه قابل توجهی از دست‌نویس‌های شرقی را در خود جای داده است. در این کتابخانه نسخ فراوانی به زبان‌های فارسی، عربی، تبتی، چینی، هندی، اردو، ترکی و آفریقایی نگهداری می‌شود. آشفتگی اوضاع سیاسی کشورهای خاورمیانه در زمان جنگ‌های جهانی که منجر به فروپاشی امپراتوری عثمانی و تصرف بسیاری از سرزمین‌ها توسط سپاهیان غربی شد، اوضاع بسیار ایده‌آلی را برای خریداران آثار هنری و کتاب‌های نفیس فراهم آورد، چستربیتی نیز فرصت را غنیمت شمرده و نسخ بسیار زیبایی را خریداری کرد.

بررسی پیشینه پژوهش حاکی از این است که تاکنون اثر مستقلی با این عنوان به رشته تحریر درنیامده است. از مقالاتی که راجع به کتابخانه چستربیتی نگاشته شده است می‌توان به اثر زیر اشاره کرد:

رحیمی ریه (۱۳۷۹) در مقاله "کتابخانه چستربیتی ایرلند و دست‌نویس‌های اسلامی" تعداد نسخ دست‌نویس و هم‌چنین چندین فهرست موجود از نسخ قرآن کتابخانه را برمی‌شمارد ولی از لحاظ بصری و محتوایی نیاز به بررسی تک‌تک مهرها می‌بود.

پژوهش حاضر به بررسی مهرهای اسلامی نسخ دست‌نویس موجود در کتابخانه چستربیتی دوبلین می‌پردازد. نمونه مهرها و اطلاعات آن‌ها به همراه متن خوانده شده برخی از آن‌ها، در سایت این کتابخانه در دسترس گذاشته شده است. اطلاعات پژوهش مبتنی بر مطالعات کتابخانه‌ای - اسنادی و اینترنت و روش تحقیق در این جستار به روش توصیفی و تحلیلی است. نگارنده پس از معرفی اجمالی کتابخانه چستربیتی، مهرهای اسلامی را از نظر سیر تحول و ارزش و جایگاه مورد بررسی قرار داده و سپس مهرها را در پنج گروه تعداد کلمات، زبان، زمینه، شکل و محتوا، مورد بررسی و مطابقت قرار داده است.

۱. مختصری در باب پیدایش و کارکردهای مهرهای اسلامی

«مهر واژه‌ای فارسی است که در نوشته‌های دیرینه این زبان به صورت عمومی به دو معنی اصلی به کار رفته است: یکی ابزار مهر برنهادن (در عربی: «خاتم») و دیگری عمل مهر کردن و هم‌چنین نقشی که از این وسیله برجای ماند (در عربی: «ختم»، «تختیم» و «ختام») (صفری آق‌قلعه، ۱۳۸۸: ۴).

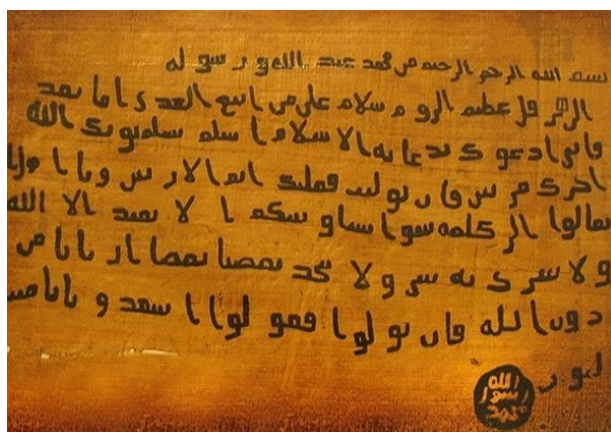
مهرسازی و کاربرد آن در جوامع بشری، پیشینه‌ای بسیار کهن دارد. در میان‌رودان و ایلام، بهره‌گیری از مهر، کاملاً متداول بود و مهرها و نقوش بسیار زیادی از آن‌ها بازایی شده است. الواح باروی تخت جمشید که اسنادی دیوانی و اداری تلقی می‌شدند، حاوی نقش مهرهای بسیاری است. مشهورترین مهر کهن ایرانی، مهر استوانه‌ای داریوش بزرگ است که امروزه در موزه بریتانیا نگهداری می‌شود. در دوره ساسانیان نیز همانند دوره هخامنشیان، از مهر استفاده می‌شد و هزاران نمونه از مهرهای آن دوره به دست آمده است. این مهرها، اغلب کاربرد اقتصادی داشته و نقوش بسیار متنوعی را شامل می‌شده‌اند.

مهرها علاوه بر کارکردهای ویژه که در متن مقاله به آن اشاره شده است دارای خصوصیات و زیبایی منحصر به فردی نیز می‌باشند. بررسی مهرهای هر برهه تاریخی می‌تواند به شناخت آداب اسناد اداری و غیر اداری و حتی برخی سنت‌های دیگر آن دوران کمک شایانی کند. باید دانست که در گذشته سلاطین و امراء و بزرگان حتی بعضی از علما و پیشوایان دین و حکام شرعیه غالباً از چند نوع مهر استفاده می‌کردند که هریک از آن‌ها در مورد خاصی به کار می‌رفته است (کامروز آتابای، ۱۳۵۸: ۲۵۶). لازم به ذکر است مهرها چون نقشی همانند تعهد و امضای امروزی را داشته بودند؛ خود فیزیک مهر از جایگاه ویژه برخوردار بوده است و همیشه سعی در حفظ و نگهداری آن می‌شده است. این اهمیت تا آنجا بود که به هنگام ناتوانی صاحب مهر و یا پس از درگذشت او، مهر در حضور جمعی معتبر شکسته می‌شد. حال اگر مهری به هر دلیلی مفقود می‌شد یا از میان می‌رفت، صاحب مهر برای حفظ اعتبار نوشته‌ها و اسناد پیشین از سویی و اسناد و نوشته‌های بعدی از دیگر سو، قاعداً باید می‌کوشید تا مهری که جایگزین مهر پیشین می‌کند از نظر سجع، نقش و اندازه با نمونه قبلی برابر باشد (عمادی حائری، ۱۳۸۸: ۳۱).

تداول کاربرد مهر در ایران و خارج از ایران پیش از اسلام موجب پیدایش مهر در اسلام شد. محمد بن سعد در طبقات روایتی از محمد بن عبدالله انصاری و عبدالوهاب بن عطاء عجلی هر دو از ابن جریج، از حسن بن مسلم از طاووس (طاووس بن کیسان از بزرگان تابعین) نقل می‌کند که قریش به پیامبر (ص) گفتند در آن‌جا و مقصودشان ایران بود نامه‌های بدون مهر را نمی‌پذیرند و این موضوع، پیامبر (ص) را بر آن داشت که برای خود انگشتر و مهری بسازد (وجدی، ۱۳۹۲: ۸).

نقش مهر منسوب به پیامبر که به شکل دایره و دارای سه سطر بود، (سطر پایین «محمد»، سطر میانه «رسول» و سطر بالا «الله») در انتهای نامه‌های ارسالی به پادشاهان کشورهای مختلف بوده است. یکی از نامه‌های منسوب به

پیامبر که به مقوقس، پادشاه قبط بود و در سال ۱۲۷۵ هجری در مصر کشف شد، اکنون در موزه توپقاپوی سرای شهر استانبول جزو آثار نبویه نگهداری می‌شود (وجدی، ۱۳۹۲: ۹).

تصویر ۱- نامه پیامبر اسلام به مقوقس. منبع: سایت کتابخانه چستربیتی

پس از ورود ترکان به خاورمیانه نوعی از مهرها کاربرد پیدا کردند که به طغرا معروف بودند. طغرا نشان و علامت فرمانروایان غز، شامل نام و القاب پادشاه است که بر نوشته‌های سلطانی و دیوانی به‌منظور تأیید و تأکید مطالب با خطوط منحنی و پیچیده بر بالای نامه‌ها و فرمان‌ها نوشته می‌شده است که بعدها پادشاهان سلجوقی و سپس سلاطین و فرمانروایان عثمانی آن را به‌عنوان یک نشان فرمانروایی به‌کار برده‌اند. این واژه به صورت‌های طغراق، طغری، تغراغ، تورقا، طورغیو، طورغای نوشته شده است و مانند توقیع در موارد مختلف در حکم دستخط، امضا و فرمان بود (نجفی و گودرزی، ۱۳۹۷: ۹۱). ظاهراً از عصر استیلای ترکمانان سلجوقی رایج شده و طغرا در آن ایام خطی بوده است که بر صدر فرمان‌ها بالای «بسم‌الله» می‌نوشته‌اند و به شکل قوسی شامل نام و القاب سلطان وقت و آن در حقیقت، حکم امضا و سحّه پادشاه داشته و تا فرمانی به طغرا نمی‌رسیده، صاحب اعتبار نمی‌شده است (اقبال آشتیانی، ۱۳۵۲: ۵۳۳).

مهم‌تر از شکل مهرها، محتوا و اثر آن‌ها بود. همانند نخستین مهرهای یافت شده از میانرودان یا ایران باستان، نقش مهرها در دوره اسلامی، بسیار متفاوت بود و نشانگر اعتقادات شخصی دارنده آن بود. مهرها شامل نقوش تزینی، ادعیه، آیات قرآنی، نام و عنوان اشخاص و مواردی همانند آن بودند که با شیوه‌ها و اسلوب‌های مختلفی نگاشته می‌شدند. شیوه نگارش برخی از آن‌ها موجب می‌شد که آن مهر، طغرا دانسته شود. برخی دیگر، به خطوط نستعلیق، نسخ، ثلث و یا خطوط آرایه‌ای یا تزینی نگاشته می‌شدند. محتوای متنی بسیاری از مهرها از یک قاعده و سنت قدیمی پیروی می‌کرد که براساس آن، باید یک وزن آهنگین در آن پدیدار باشد.

خوشنویسی بر روی مهر، تابع قواعد خاصی بود. هنرمند مقید بود که در یک فضای بسیار محدود، هنرنمایی کند. بیشتر عبارات و حروف می‌بایستی در مکان خاصی قرار گیرند؛ به‌طور مثال، کلمه الله، شاه یا وزیر (همان‌طور که در کلمه الله در مهر منسوب به پیامبر دیده می‌شود)، در صدر قرار می‌گرفت، تقریباً تمام مهرهایی که سجع یا نامی با پسوند «الله» دارند به احترام، آن را در قسمت فوقانی در بالای مهر نقش می‌کردند که این شیوه همواره از سوی

سلاطین اسلامی ایران و حکاکان با تجربه رعایت می‌شده است (وجدی، ۱۳۸۷: ۱۵۲) و کلمه مانند عبد، یا عبده یا بنده که نشان از بندگی و استخفاف داشت، اغلب در پایین آن قرار می‌گرفته و هنرمند حکاک، تلاشی برای تجلی آن نمی‌کرد.

مهرهای شاهان صفوی: در سه شکل مدور، مدور تاجی و چهارگوشه ساخته می‌شد و به‌عنوان یک نشان حکومتی به کار می‌رفت. شاهان با در دست داشتن این نشان به انعکاس افکار و عقاید خویش پرداخته و این چنین رسمیت مذهب تشیع دوازده‌امامی را اعلام داشته‌اند. حک عبارات قرآنی و اسامی معصومین و ائمه اطهار(ع) به خصوص حضرت علی(ع) بر مهرهای شاهان صفوی در انواع خطوط رایج، نظیر نستعلیق، نسخ، ثلث و توقیع با ترکیب‌بندی متناسب با سطح مهر صورت می‌گرفت. درواقع عبارات متناسب با شکل و کارکرد مهر طراحی می‌شد (سیدرضی، ۱۳۸۹، ۱۴۴).

نگارنده مختصری در باب مهر و جایگاه مهر ذکر کرد ولی بنا به بررسی جایگاه و ارزش مهر یا تبارشناسی مهر خاصی نیست؛ چراکه در سال‌های گذشته تحقیقات بسیار ارزشمندی در این موضوع انجام شده است. در ادامه بعد از بیان مطالبی درباره کتابخانه چستربیتی که بهتر است گفته شود گنجینه چستربیتی، به بررسی مهرهای موجود در نسخه‌های خطی این کتابخانه می‌پردازیم.

۲. کتابخانه چستربیتی

کتابخانه چستربیتی در شهر دوبلین توسط آلفرد چستربیتی بنیان‌گذاری شده است. آلفرد چستربیتی مجموعه‌دار هنری و مؤسس این کتابخانه در سال ۱۸۷۵ در نیویورک دیده به جهان گشود. وی در رشته معدن از دانشگاه کلمبیا فارغ‌التحصیل شد و خیلی زود به مدیریت یکی از مهم‌ترین شرکت‌های بین‌المللی در زمینه معدن در امریکا رسید (معتقدی، ۱۳۹۱: ۳۱). در سال ۱۹۱۸ وی به لندن نقل مکان کرد و شروع به جمع‌آوری نسخه‌های خطی اروپایی و فارسی نمود. در ادامه و پس از چندین سفر به کشورهای مصر، چین و ژاپن دایره علاقه‌اش به جمع‌آوری نسخه‌های خطی از دیگر زبان‌ها نیز گسترش یافت (معتقدی، ۱۳۹۱: ۳۱). این کتابخانه مجموعه‌ای از دست‌نویس‌ها و نسخ قرآنی بی‌نظیری را جمع‌آوری کرده است که به معنای واقعی گنجینه است و نمونه مشابهی به سختی می‌توان یافت. سعی مؤسس کتابخانه بر این بوده است که نسخه‌هایی فراهم آورد که دارای یکی از صفات: علمی، فنی، تاریخی و هنری برجسته باشد، از این‌رو نسخه‌هایی را فراهم آورده که یا منحصر به فرد هستند یا کمیاب، یا اینکه خطی قدیمی و یا به خط خود مولف آن‌ها باشد (میراث، ۱۳۷۵: ۱۱).

فهرست‌های متعددی برای دست‌نویس‌های این کتابخانه تهیه شده است. از جمله فهرست آرتور جان آربری در ۸ جلد و یک جلد فهرست شامل ۲۴۴ نسخه از قرآن‌های نفیس که توسط همین شخص تهیه شده است (میراث، ۱۳۷۵: ۱۱). همچنین فهرست نسخه‌های خطی فارسی و مینیاتورهای موجود در آن کتابخانه که به وسیله «آرتور جان آربری» و «مجتبی مینوی» و «بلوشت» و ویراستاری ویلکینسون و با همکاری «بی رابینسون» گردآوری و به زبان انگلیسی تهیه

و در سال‌های ۱۹۵۹-۱۹۶۲ میلادی در قطع رحلی در دوبلین توسط شرکت هاگزفیکس به چاپ رسیده است (میراث، ۱۳۷۵: ۱۲).

دست‌نویس‌های اسلامی این کتابخانه عبارتند از: ۲۸۹۶ دست‌نویس عربی (۲۴۴ نسخه از آن‌ها قرآن است)، ۴۵۴ دست‌نویس فارسی، ۱۵۸ دست‌نویس ترکی و ۱ دست‌نویس به زبان ترکی جغتایی (رحیمی‌ریه، ۱۳۷۹: ۶۱). دست‌نویس‌های غیراسلامی این کتابخانه عبارت‌اند از: دست‌نویس‌های ارمنی، دست‌نویس‌های تبتی، دست‌نویس‌های یهودی و مسیحی و غیره (رحیمی‌ریه، ۱۳۷۹: ۶۲).

در این کتابخانه نسخه‌های بی‌نظیری از قرآن وجود دارد، مجموعه‌ی قرآن‌های کتابخانه چستربیتی را مهم‌ترین و نفیس‌ترین مجموعه‌ی قرآنی بیرون از خاورمیانه دانسته‌اند (طباطبایی، ۱۳۸۶، ۸۲۵). از نسخه‌های قرآنی مذکور سه فهرست موجود است، یکی فهرست دیوید استورم، دیگری فهرست آبری و دیگر فهرست جیمز که آخری از لحاظ زمانی نزدیک‌تر است. دکتر جیمز این فهرست را به شکل موضوعی مرتب کرد و برای هر بخش مقدمه‌ای در ویژگی‌های قرآن‌های مربوطه نگاشته است (رحیمی‌ریه، ۱۳۷۸، ۸۳). آن‌گونه که جیمز ادعا می‌کند بی‌نظیرترین قرآن این مجموعه، نسخه‌ای به شماره ۴۱، به خط نسخ علی‌بن‌هلال معروف به «ابن بواب» است. مانفرد اولمان نیز فهرستی جداگانه و مفصل و مشروح از دست‌نویس‌های عربی این کتابخانه را که موضوع آن‌ها کیمیاست تألیف و در سال‌های ۷۶-۱۹۷۴ در ۲ جلد و به زبان آلمانی منتشر کرده است (رحیمی‌ریه، ۱۳۷۹: ۶۶).

۳. گونه‌شناسی متنی و شکلی مهرهای نسخ دست‌نویس کتابخانه چستربیتی

چنان‌چه وب‌سایت کتابخانه چستربیتی بررسی شود کاملاً گویاست که مسئولان این کتابخانه به بضاعت عکس‌های گنجینه تحت اختیارشان را برای دید عموم قرار داده‌اند. تعداد دقیق مهرهای وب‌سایت ۷۸۵ عدد می‌باشد که بعد از بررسی‌های اولیه در پنج موضوع مورد مذاقه قرار گرفته‌اند. این موضوعات شامل تعداد کلمات، زبان، زمینه، شکل و محتوا می‌باشد. لازم به ذکر است انتخاب این پنج موضوع بعد از مطالعه تحقیقات، مقالات و پژوهش‌هایی که در زمینه مهرهای اسلامی انجام شده است، انجام گرفته است.

۳.۱. تعداد کلمات

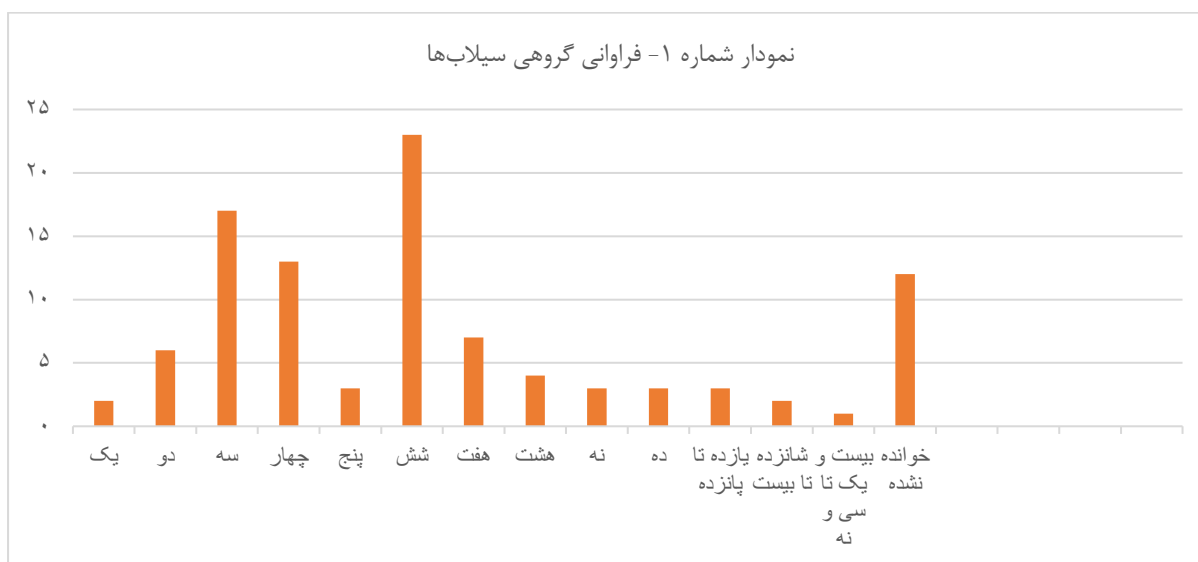
مهرها فضای بسیار محدودی را برای ارائه مقصود مالک یا حکاک آن در اختیار می‌گذارند. در صورتی که متن موردنظر زیاده‌تر از حد معمول بود، حکاکان ناگزیر بودند که مطلب موردنظر خود را به صورت فشرده و تودرتو درج کنند یا آن‌که صفحه مهر را اندکی بیشتر نمایند. معمولاً مهرهای موقوفات متن طولانی‌تری نسبت به سایر موضوعات دارند. تفاوت مهر در وقف‌نامه‌ها با سایر اسناد در اهمیت صاحبان مهر و محل مهر در سند است، اما در شکل، ظاهر، خط، سجع و... تفاوت خاصی دیده نمی‌شود (موسوی، ۱۳۹۱: ۲۷۹).

تصویر ۳- نمونه مهر موقوفه با ۳۷ سیلاب

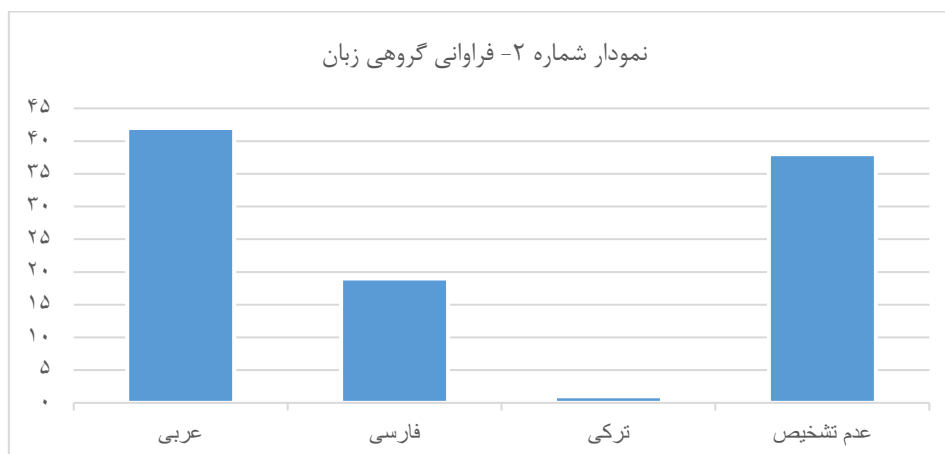
تصویر ۲- نمونه مهر موقوفه با ۳۹ سیلاب

در پژوهش حاضر، متن ۱۲٪ از نمونه‌ها با مشکل خوانش مواجه شد و از ۸۸٪ خوانده شده، بیشترین فراوانی سیلاب‌ها، گروه ۶ سیلابی (۲۳٪)، ۳ سیلابی (۱۷٪) و ۴ سیلابی (۱۳٪) و کم‌ترین آن‌ها، گروه ۲۱ تا ۳۹ سیلابی (۱٪) می‌باشد. (نمودار شماره ۱)

۳/۲. زبان

زبان عربی به‌عنوان نخستین زبان جهان اسلام و زبان قرآن کریم و ادعیه و احادیث، و همچنین زبان رایج منطقه اصلی فعالیت چستربیتی، بیشترین فراوانی را در مهرهای اسلامی این مجموعه دارد (۴۲٪)؛ پس از آن، زبان فارسی با (۱۹٪) و زبان ترکی با کمتر از (۱٪) فراوانی دیده می‌شوند. در (۳۸٪) مهرها نیز نمی‌توان زبان آن را تشخیص داد (نمودار شماره ۲). این نوع مهرها، دارای نام اشخاص و یا تاریخ هستند و داوری درباره زبان آن، مبتنی بر هیچ دلیل قانع‌کننده‌ای نیست. در صورتی که کانون فعالیت علمی یا تجاری چستربیتی، جایی فراتر از جهان عربی و یا نزدیک به ایران بود، می‌شد انتظار داشت که آمار فراوانی مهرهای فارسی، بسیار بیشتر از این باشد.

تصویر ۵- نمونه مهر به زبان فارسی

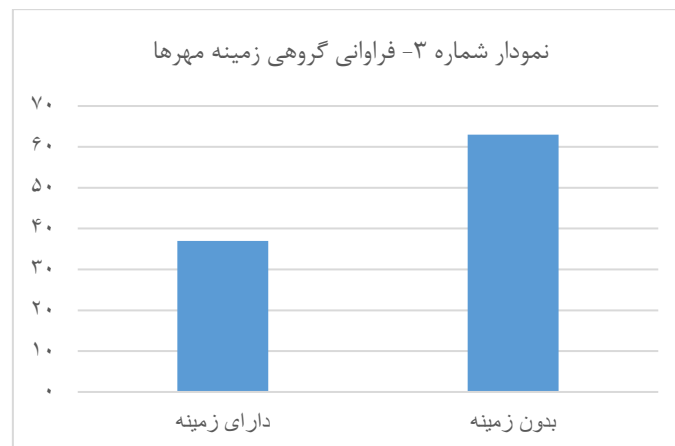
تصویر ۴- نمونه مهر به زبان عربی

تصویر ۶- نمونه مهر به زبان ترکی

۳/۳. زمینه

پس از تنوع شکل و فرم و محتوای متنی مهرها، حکاکان برای زیباتر کردن اثر خود زمینه‌های مهرها را هم با طرح‌های مختلف می‌آراستند. بیشتر این طرح‌ها، نشانگان ماه و ستاره و گل‌های ریز و ظریف بود و در سده‌های متأخر، طرح‌های اسلیمی نیز به آن‌ها افزوده شده است که این امر، نشان از پیشرفت کار حکاکان داشت. در جامعه آماری موجود، (۶۳٪) مهرها بدون زمینه‌اند و (۳۷٪) آن‌ها، دارای زمینه‌های نسبتاً ساده‌اند. (نمودار شماره ۳)

تصویر ۸- نمونه مهر بدون زمینه

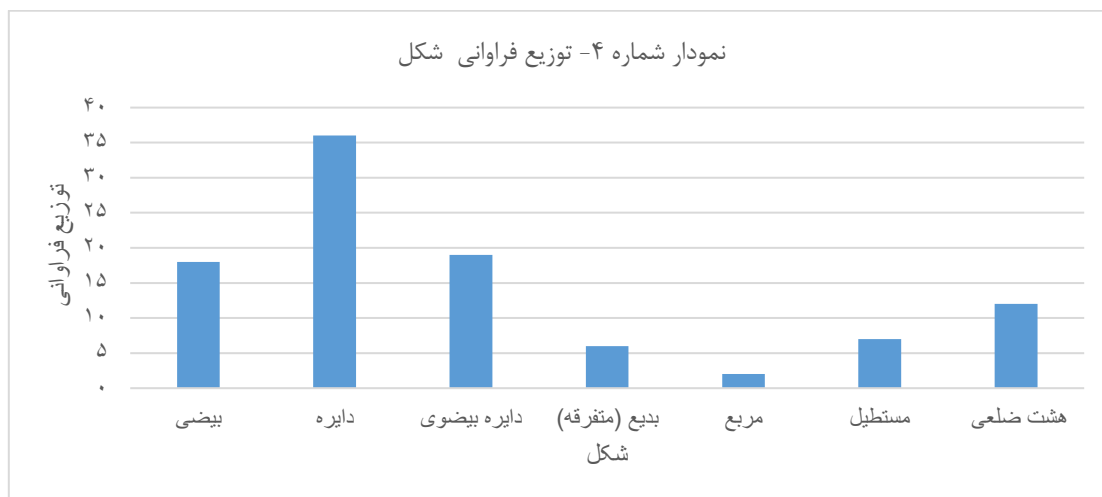

تصویر ۷- نمونه مهر دارای زمینه

۳/۴. شکل

موضوع شکل مهرها که پیشتر بدان پرداخته شد، از مهم‌ترین عناصر زیباشناختی مهرها به شمار می‌آید. اگر سه گروه شکلی دایره، بیضی و دایره بیضوی را در یک گروه ادغام کنیم، (۷۳٪) مهرها در این گروه خواهند بود. شکل هشت ضلعی منتظم و نامنتظم (که آن نیز تا حدی شباهت به دایره دارد)، (۱۲٪) و پس از آن، گروه‌های مربع و مستطیل (۱۰٪) مهرها را در خود می‌گیرند.

رده بسیار متنوعی از مهرها که شامل اشکال صنوبری، اشکی، محرابی، لوتوس و ... می‌شوند، در یک گروه یگانه، (۶/). مهرها را به خود اختصاص داده‌اند. (نمودار شماره ۴)

تصویر ۱۰- نمونه مهر دایره بیضی

تصویر ۹- نمونه مهر ۸ ضلعی

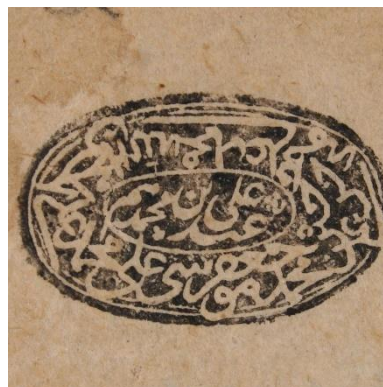
تصویر ۱۲- نمونه مهر چشمی

تصویر ۱۱- نمونه مهر مربع

تصویر ۱۴- نمونه مهر ۶ ضلعی

تصویر ۱۳- نمونه مهر بیضی

در ادامه چند مدل مهر با شکل‌های بدیع آورده شده است:

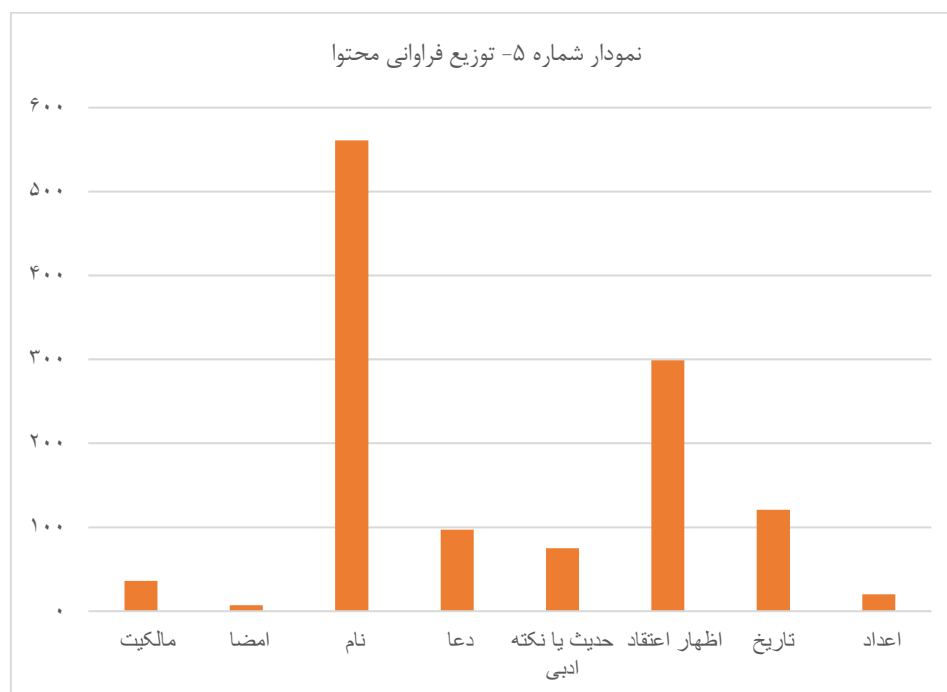
تصویر ۱۵-۱۷. مهری با اشکال خاص در نسخه‌های دست‌نویس کتابخانه چستربیتی

۳/۵. محتوا

تردیدی نیست که موضوع و محتوای نوشتاری یا نقشی یک مهر، مهم‌ترین بخش آن را تشکیل می‌دهد. باتوجه به برخی ممنوعیت‌ها و محدودیت‌های فقهی مرتبط با تصویرگری در دین اسلام، تلاش می‌شد نقش مهر، به نوشتار و خوشنویسی گرایش بیشتری پیدا کند. این قاعده تا چند سده گذشته و دوره قاجار در ایران رعایت می‌شد. در سایر مناطق جهان اسلام، نظیر عثمانی، هند و شمال آفریقا و آسیای مرکزی نیز وضع به همین منوال بود.

در مجموعه مهرهای چستربیتی، ۵۶۱ (۷۱٪) عدد از آن‌ها، دارای نام و نشان اشخاص هستند و در ۲۲۹ (۳۸٪) عدد از آن‌ها، اظهار اعتقاد و مرام شخصی مالک مهر، نسبت به خداوند، پیامبران، امامان یا پادشاهان و بزرگان به چشم می‌خورد. بقیه موضوعات، با تفاوت بسیار محسوسی در رده‌های بعدی قرار می‌گیرند. با این داده‌ها، می‌توان اذعان کرد که موضوع اصلی مهرهای اسلامی، نام و نشان اشخاص و بیان اعتقادات آن‌هاست. در ۱۷۲ (۲۲٪) عدد از مهرها نیز مطالبی تضرع‌آمیز، شامل دعا، آیات قرآنی و یا احادیث و نکات ادبی به چشم می‌خورد. می‌توان این موضوعات را نیز در زمره بیان اعتقادات و اظهار مرام شخصی افراد قلمداد کرد. در این صورت، می‌توان گفت که ۶۰٪ از مهرهای اسلامی

مورد مطالعه به بیان اعتقادات شخصی افراد می‌پردازند. اعتقاداتی که همگی در دایره تعلیمات اسلامی قرار می‌گرفته است.

صاحبان مهرها برای بیان اعتقادات خود، غالباً از اصطلاحات و عبارات مسجع و ادبی مصطلح استفاده می‌کردند. یکی از این اصطلاحات متضرعانه در زبان فارسی، عبارت «خاک پای» یا «خاک ره» و «خاک قدم» بود، یا در مهره‌های اشخاص عبارات «بنده» یا «بنده خدا» به کار می‌رفته است.

تصویر ۱۸- نمونه مهر فارسی با عبارت: خاک ره ساقی کوثر علی

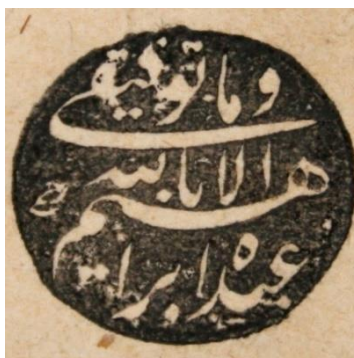

تصویر ۱۹- نمونه مهر فارسی با عبارت: بنده خدا عثمان

در مهرهای عربی نیز یکی از اصطلاحات پر کاربرد برای اظهار ایمان و اعتقاد، عبارت «توکل» یا «توکلی» بود که معمولاً به صورت «توکلی علی خالق» (بر آفریننده خود توکل می‌کنم)، حکاکی می‌شد، و همچنین از کلمه «عبده» برای مهرهای شخصی استفاده می‌کرده‌اند.

تصویر ۲۰- نمونه مهر با زبان عربی با عبارت: توکلی علی خالق

تصویر ۲۱- نمونه مهر به زبان عربی با عبارت: وما توفیقی الا الله عبده ابراهیم

نتیجه‌گیری

آمار و ارقام استخراج‌شده گویای آن هستند که مهر در جهان اسلام به لحاظ محتوای متنی و شکلی آن با اعتقادات و آموزه‌های اسلامی پیوند بسیار نزدیکی دارد. برعکس آن‌چه که در جوامع غربی و دنیای مدرن شاهد آن هستیم، مهر یک شخص، نشان‌دهنده وضعیت حقوقی و حقیقی یک شخص یا نهاد نبوده بلکه به معنی تعهد معنوی او در برابر نقش بوده است. به این معنی که شخص با مهور نمودن یک برگه، نخست تعهد خود را در برابر مقدسات و اعتقادات خود متقبل می‌شده و بنا به اظهار اعتقادی که وی در مهر خویش بر جای می‌گذارد، این تعهد را، تا پس از مرگ خود نیز جاری و ساری می‌دانسته است.

یک مسلمان، برای نشان دادن جایگاه خود در برابر دیدگاه و دادگاه الهی و همچنین موقعیت خود در برابر تعهدی که نقش مهر بر گذشته‌اش می‌نهاد، خود را با کلماتی همانند «عبد»، «بنده»، «فقیر»، «اقل» یا «خاک پای» و «خاک راه» معرفی می‌کرده است. این‌ها بیانگر آن‌اند که صاحب مهر، خود را فانی و نقش خود را باقی می‌دانسته و از این نظر، هرگونه غرور و خودپسندی را ناروا می‌دانسته است. بررسی کمی مهرها نیز بیانگر آن‌اند که بیشتر مهرهای اسلامی دارای متن ۳ و ۶ سیلابی، زبان اغلب آن‌ها عربی، سپس فارسی و ۳۷٪ از آن‌ها دارای زمینه منقش هستند. بیشتر مهرهای اسلامی دارای شکل دایره و بیضی‌اند که این امر ملهم از یک اعتقاد دینی مبنی بر تفضل دایره بر سایر اشکال است. اما مهم‌تر از دیگر موارد این‌که، ۷۱٪ از مهرها، دربردارنده نام و نشان اشخاص و سمت آن‌هاست و در ۳۸٪ از آن‌ها، صاحب مهر، اعتقاد دینی و معنوی و یا اظهار ارادت خود به یک مقام دنیوی را متذکر می‌شود. در ۲۲٪ از مهرها نیز مطالبی دعاگونه به چشم می‌خورد که این امر نیز نشان از اعتقاد دینی و معنوی و یا دنیوی اشخاص دارد و با این داده‌ها می‌توان گفت که در بیشتر مهرهای اسلامی، نام و نشان اشخاص و اعتقاد و ارادت اشخاص به چشم می‌خورد.

منابع و مآخذ:

کتاب‌ها

اقبال آشتیانی، عباس. (۱۳۵۲). مجموعه مقالات عباس آقبال آشتیانی به کوشش محمد دبیرسیاقی، تهران: نشرخیام.
وجدی، محمدجواد. (۱۳۸۷). مهر و حکاکی در ایران، تهران: فرهنگستان هنر.

مقالات

رحیمی ریه، احمدرضا. (۱۳۷۹). "کتابخانه‌ی چستربیتی ایرلند و دست‌نویس‌های اسلامی"، نامه بهارستان، ص ۶۸-۵۹.
سیدرضوی، نسرین. (۱۳۸۹). "مهر شاهان صفوی (شکل، نقش و مضمون)"، مطالعات هنر اسلامی، شماره ۱۲، ۱۴۱-۱۲۹.
صفری آق‌قلعه، علی. (۱۳۸۸). "مفهوم مهر در نخستین سده‌های اسلامی"، شماره ۳۵، ۷-۴.
طباطبایی، نسرین. (۱۳۸۶). "چستربیتی، کتابخانه"، دانشنامه جهان اسلام، شماره ۱۱، ۸۲۶-۸۲۴.
عمادی حائری، سیدمحمد. (۱۳۸۸). "چند نکته درباره نقش و نوع مهر/ بر پایه اسنادی از علما، اعیان و مردم بارفروش"، گزارش میراث، شماره ۳۱ و ۳۲، ۲۳-۲۰.
کامروز آتابای، بدری. (۱۳۵۸). "تعریف مختصری درباره مهر و مهرکشی"، مجله وحید، ص ۲۵۶-۲۵۷.
گل چین معانی، احمد. (۱۳۵۷). "مهر و نقش مهر"، هنر و مردم، شماره ۱۹۱ و ۱۹۲، ۶۳-۴۲.
معتقدی، کیانوش. (۱۳۹۱). "هنر ایران در مجموعه‌های جهانی-بخش پنجم-کتابخانه و موزه چستربیتی دوبلین"، تندیس، شماره ۲۴۱، ۳۰.
موسوی، آمنه. (۱۳۹۱). "بررسی مهر و امضا در وقف‌نامه‌های آستان قدس از دوره صفویه تا پهلوی". آرشیو کتابداری و نسخه پژوهی، شماره ۱، ۲۷۱-۲۸۹.
میراث، شهاب. (۱۳۷۵). "کتابخانه چستربیتی (گالری هنر شرقی)-ایرلند-دوبلین، فصلنامه خبری کتابخانه بزرگ حضرت آیت‌الله العظمی مرعشی نجفی، شماره ۵، ۱۲-۱۰.
نجفی، وحید؛ گودرزی، حدیث. (۱۳۹۷). "بررسی تحول نشان، طغرا، مهر و امضاء در دوران معاصر ایران"، تاریخ‌نامه خوارزمی، شماره ۲۴، ۱۱۸-۸۹.
وجدی، محمدجواد. (۱۳۹۲). "مهر و نقش نام مبارک پیامبر (ص) در نقش مهر"، نامه بهارستان، شماره ۲۰، ۲۳-۸.

منابع تصاویر:

تصویر ۱- wikipedia.org

تصویر ۲- CBL Ar ۳۵۸۹,f.۱a

تصویر ۳- CBL Ar ۴۵۸۰,f.۱۱۴b

تصویر ۴- CBL AR ۳۱۵۵,F.۲۵۶b

تصویر ۵- CBL Ar ۴۶۳۳,f.۲a

تصویر ۶- CBL T ۵۰۹,f.۱a

تصویر ۷- CBL Ar ۳۴۵۱,f.۱a

تصویر ۸- CBL Ar ۳۶۱۳,f.۷۷b

تصویر ۹- CBL Per ۴۳۵,f.۴a

تصویر ۱۰- CBL Ar ۴۵۴۵,f.۱a

تصویر ۱۱- CBL Ar ۳۶۴۰,f.۱a

تصویر ۱۲- CBL Ar ۳۰۰۷,f.۲۰۵

تصویر ۱۳- CBL Ar ۳۷۸۱,f.۲a

تصویر ۱۴- CBL T ۴۳۱,F.۲۵a

تصویر ۱۵- CBL Ar ۳۵۴۹,f.۱a

تصویر ۱۶- CBL T ۴۷۶,F.۲a

تصویر ۱۷- CBL T ۴۸۶,F.۵۲a

تصویر ۱۸- CBL Ar ۴۵۱۰,f.۱a

تصویر ۱۹- CBL Per ۴۳۵,f.۴a

تصویر ۲۰- CBL Ar ۴۵۲۲,f.۱a

تصویر ۲۱- CBL T ۵۵۳,F.۲a